

Suvremenost konzervatorskih pogleda Ljube Karamana

(uz njegovu raspravu: »Razmatranja na liniji krilatice 'konzervirati a ne restaurirati'«)

U razvitku konzervatorske misli od bitne je važnosti bilo shvaćanje i primjena dvaju osnovnih načela: restauracije ili konzervacije. Pod ova dva pojma svodeni su zapravo suštinski stavovi dviju razvojnih etapa. Prvo načelo — restauracija, javlja se s pojavom organiziranog čuvanja spomenika i djelovanjem Viollet-le-Duca u Francuskoj sredinom prošlog stoljeća; drugo načelo — konzervacija, afirmira se početkom 20. stoljeća u krugu austrijskih i njemačkih konzervatora i historičara umjetnosti u kritičkom odbacivanju negativnih posljedica radikalnih restitucija spomenika koje su vršene tokom 19. stoljeća.

Dinamičan dalji razvitak čuvanja spomenika kulture u našem stoljeću utjecao je nužno i na teoriju konzervatorstva. Načelo da se u spomenik što manje zadire i da se zaštititi konzerviranjem postajalo je u doktrinarnoj primjeni preuzak okvir za bogatu i raznoliku konzervatorsku praksu koja je težila da udovolji potrebama suvremenog života. Složenost zaštitnih postupaka zahtijevala je točnije utvrđivanje načela, naročito pojmova »restaurirati« i »konzervirati«. Sve brojnije diskusije o tim pitanjima, do kojih je od početka šezdesetih godina dolazilo na međunarodnim kongresima konzervatora, kao i rasprave u stručnim časopisima, rezultirale su 1964. g. novom formulacijom osnovnih principa čuvanja spomenika — Venecijanskom poveljom.

U nas se također o tome više puta raspravljalo ili pisalo.¹ Sveobuhvatan pristup ovim problemima imala je rasprava Ljube Karamana pod naslovom: »Razmatranja na liniji krilatice 'konzervirati a ne restaurirati'«, koju je napisao potaknut ovim dilemama. Studija je dovršena krajem 1961. g.² i bila je kao rukopis pristupačna širem krugu konzervatora, no tiskana je tek 1966. g.³ U prvom dijelu rasprave dao je Karaman osvrt na povijest organiziranog čuvanja spomenika i genezu principa konzervatorstva. Osobito je analizirao načelo sažeto u krilatici 'konzervirati a ne restaurirati', kao i postupno odstupanje od njegove doktrinarnе primjene u praksi čuvanja spomenika. U drugom dijelu rasprave (»Razni aspekti i problemi zaštite spomenika«) prezentirao je metode zaštite spomenika arhitekture, skulpture i slikarstva. Izlaganje prate brojni primjeri konzervatorskih zahvata izvedenih kod nas i u pojedinim evropskim zemljama. U prikazu zahvata osvjetljava također pitanja i rasprave koje je poticala pojava brojnih novih postupaka i upotreba novih materijala (kao rezultat samostalnih ili primijenjenih istraživanja u zaštiti spomenika). Taj dio rasprave pokazuje svu širinu autorova zanimanja i njegovu stalnu stručnu obavištenost.⁴

¹ Clanci F. Stelea, Đ. Boškovića i drugih, te referati i diskusije na kongresima konzervatora.

² U rukopisnoj ostavštini Lj. Karamana sačuvana je korespondencija iz 1962. sa Saveznim institutom za zaštitu spomenika kulture u Beogradu o eventualnom objavljivanju rasprave; Karaman je tada još vjerovao u mogućnost da taj rad publicira Konzervatorski zavod u Zagrebu (»... smatrao sam fair, da ga najprije dam Zavodu na kojem radim, i moram još neko vrijeme čekati prije nego li eventualno pokrenem pitanje štampanja članka drugdje«, koncept pisma od 22. V 1962).

³ Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU, God. XIII 1965., br. 1—2—3, str. 44—90.

⁴ Konzultirana je i citirana brojna domaća i strana stručna literatura publicirana do 1961. g.

Suvremenost Karamanovih pogleda očituje se veoma reljefno u komparaciji s općim razvitkom konzervatorskih načela — uključujući i formulacije iz Venecijanske povelje.

1.

Organizirano čuvanje spomenika u Evropi proizašlo je, kao što je poznato, sredinom prošlog stoljeća iz kulturne klime romantizma i historicizma. Historijske građevine shvaćane su kao svjedočanstva i ponos nacionalne prošlosti, a u drugoj polovini stoljeća postaju dapače neposrednim uzorima tadašnjeg graditeljstva. Iz takvih se gledanja razvilo načelo »restauracije« — tj. uspostave spomenika u čistim historijskim oblicima. Svi umjetnički dodaci kasnijih vremena drastično su odstranjivani, odnosno rušeni, a spomenici su često rekonstruirani u proizvoljnim »izvornim« stilskim oblicima na temelju oskudnih ili bez ikakvih podataka. Takva su radikalna restauriranja bezobzirno zadirala u historijski integritet spomenika i njihove okoline. Oko monumentalnih građevina rušeni su stari ambijenti i stvarani novi, artifičijelni prostorni okviri; želja za isticanjem monumenta dovela je do njegove izolacije. Ove purifikacije, koje su u težnji ka »čistom« historijskom izrazu uništavale autentičnu povijest izazvale su ubrzo otpore i osude najprije u Francuskoj (V. Hugo), a zatim i u drugim evropskim zemljama.

Novi pristupi čuvanju spomenika formulirani su na prijelazu stoljeća. Negirajući u potpunosti restauraciju zahtijeva se isključivo konzerviranje sveukupnosti naslijeđenih spomeničkih vrijednosti objekta, poštujući doprinose svih epoha (Gurlitt, Riegl, Dvořak). Među tim, za razliku od ranijeg »historizirajućeg« gledanja na spomenike, koje je ipak težilo da se novi dijelovi perfekcijom izvedbe stope sa spomenikom, novo načelo traži da se dijelovi dodani u toku konzervatorskog zahvata po oblicima i materijalu jasno razlikuju od autentičnog spomenika. Premda su stvaraoci novog načela spomenik promatrali šire — kao fenomen umjetničkog i historijskog značenja, prenaplašeno su zahtijevali dokumentarnu uočljivost zahvata, pa je doktrinarna primjena ove postavke stvarno dovela do znatnog narušavanja cjelovitosti estetskog djelovanja spomenika.

Nakon prvog svjetskog rata zamah konzervatorskih radova na uklanjanju ratnih šteta, kao i iskustva stečena na rekonstrukciji spomenika i u primjeni novih materijala doveli su do konferencije arhitekata o problemima čuvanja spomenika, održane u Ateni g. 1931. Zaključci ovog međunarodnog skupa, poznati pod nazivom Atenske povelje, dali su osnovu suvremenog čuvanja spomenika. Na konferenciji je utvrđeno da u svim zemljama prevladava napuštanje integralnih restitucija spomenika. Zadržavajući načelo poštovanja cjelovitosti spomenika i doprinosa svih stilskih epoha, dozvoljeni su i širi zahvati restauracije u slučajevima kad su neophodni zbog oštećenosti ili uništenja spomenika. Tako je proskribirana riječ »restauracija« poslije tri desetljeća opet ušla u stručnu terminologiju. Za arheološke je spomenike prihvaćen postupak anastiloze, uz jasno označavanje neophodnih novih dijelova. Novu etapu obilježava uz to vrednovanje i zaštita ne samo po-

jedinačnog objekta nego i njegove okoline, kao i vrijednih arhitektonskih sklopova. U suvremenoj namjeni, koja poštuje historijske i umjetničke karakteristike spomenika, uočavaju se mogućnosti njegova daljeg održavanja.

Nakon 1945. ponovno su širom Evrope otvorena konzervatorska radilišta na brojnim spomenicima kulture teško pogođenim razaranjima u godinama drugog svjetskog rata. Evropska je javnost tražila obnovu oštećenih ili uništenih spomenika. Taj zahtjev potekao je primarno iz želje da se razrušeni gradovi osposobe za život; no on je značio i imperativ uspostave nacionalne kulturne baštine, osudu ratnih razaranja. Posljedice namjernih ratnih pustošenja izjednačene su tako s posljedicama bilo koje druge elementarne katastrofe. Raspon vrsta zahvata bio je ogroman: od rutinskih konzervatorskih radova do rekonstrukcije dijelova ili cjelina pojedinačnih spomenika i čitavih historijskih ambijenata (Poljska, Z. Njemačka). Izbor postupka ovisio je o opsegu i vrsti oštećenja, očuvanoj dokumentaciji, kao i o značenju spomenika za nacionalnu prošlost i kulturu. Na osnovi preciznih podataka rekonstruirani su pojedini dijelovi ili cjeline monumenata u ranijim oblicima, drugdje je porušeno zamijenjeno novom izgradnjom, a ponekad je spomenik konzerviran kao ruševina. U svakodnevnu konzervatorsku praksu uvođena su nova tehnička dostignuća u pogledu konstrukcija ili upotrebe materijala.

Pod pritiskom zahtjeva da spomenik djeluje kao estetska cjelina probleme očuvanja spomenika konzervatorstvo rješava aktivno i stvaralački. Nova, suvremena ostvarenja češće se unose u spomenike i historijske ambijente, ali se usklađuju s postojećim spomeničkim vrijednostima. Takvu konzervatorsku praksu potvrdio je Prvi međunarodni kongres arhitekata i tehničara održan g. 1957. u Parizu. Kongres je preporučio da se uništeni dijelovi spomenika obnove u suvremenim oblicima — uz uvjet da se u dimenzijama, materijalu i boji usklade s autentičnim spomenikom.

Sva širina i složenost zadataka čuvanja spomenika u svijetu, raznolikost pristupa u provođenju konzervatorskih zahvata i već spomenuti problemi rekonstrukcija tražili su preispitivanje načela čuvanja spomenika, odnosno preciziranje pojmova, kako bi se obuhvatila nova pozitivna iskustva i saznanja konzervatorske prakse. S druge, pak, strane rasla je potreba za jednim međunarodnim tijelom koje bi koordiniralo napore oko čuvanja sveukupne spomeničke baštine čovječanstva. Ova nastojanja stručnjaka ostvarena su na Drugom međunarodnom kongresu arhitekata i tehničara spomenika kulture održanom u Veneciji g. 1964. Komisija sastavljena od najistaknutijih konzervatorskih stručnjaka izradila je tekst Međunarodne povelje za konzerviranje i restauriranje spomenika kulture, koju je Kongres prihvatio. Također je na prijedlog Kongresa dvije godine kasnije osnovan Međunarodni savjet za spomenike i spomenička mjesta (ICOMOS), pri UNESCO-u,

koji je svoje djelovanje inaugurirao publiciranjem Venecijanske povelje (1966. g.).

Sumirajući dotadašnju konzervatorsku spoznaju i praksu Venecijanska je povelja utvrdila načela suvremenog čuvanja spomenika.⁵ Bitna određenja pojmova spomenik, konzervacija i restauracija sadržana su u slijedećim članovima povelje:

Čl. 1.

Pod pojmom spomenik podrazumijeva se pojedinačno arhitektonsko ostvarenje, kao i urbane i ruralne cjeline koje su svjedočanstvo jedne posebne civilizacije, značajnog razvoja ili historijskog događaja. Taj se pojam ne proteže samo na velika ostvarenja nego i na skromna djela koja su vremenom dobila kulturno značenje.

Čl. 4.

Osnovni cilj konzervacije spomenika jest njihovo trajno očuvanje.

Čl. 5.

Konzervacija spomenika uvijek podupire njihovu namjenu koja ima funkciju korisnu za društvo; takva je namjena, dakle, poželjna, ali ona ne smije mijenjati raspored ili dekor zgrada. U ovim granicama treba predviđati i odobravati preuređenje zgrada da zadovolje nove, suvremene namjene.

Čl. 7.

Spomenik je nedjeljiv od historije, koje je svjedok, i od mjesta gdje je smješten. Premještanje spomenika ili njegova dijela ne može se dozvoliti, osim u slučaju ako to traži zaštita spomenika ili ako to opravdavaju veliki nacionalni ili međunarodni razlozi.

Čl. 9.

Restauracija je radnja koja treba zadržati izuzetan karakter. Ona ima za cilj da sačuva i otkrije estetsku i historijsku vrijednost spomenika i oslanja se na poštovanje originalnih materija ili autentičnih dokumenata. Ona se zaustavlja tamo gdje hipoteza počinje; na planu obnove sve će dopune, bilo iz estetskih, tehničkih ili kompozicijskih razloga, nositi obilježje našeg vremena. Restauraciji treba uvijek prethoditi i treba je pratiti arheološko i historijsko proučavanje spomenika.

Čl. 11.

Pri izgradnji jednog spomenika trebaju se poštovati vrijedni doprinosi svih epoha, jedinstvo stila ne smije biti cilj restauracije. Ako jedna zgrada ima više slojeva iz raznih epoha, jedan se može izuzetno ukloniti ukoliko nije od većeg značenja, te dobivena kompozicija sadržava visoku historijsku, arheološku ili estetsku vrijednost, a stanje sačuvanosti opravdava taj postupak. Mišljenje o vrijednosti slojeva i odluka o njihovu uklanjanju ne može ovisiti samo o autoru projekta.

Čl. 12.

Elementi namijenjeni zamjeni dijelova koji nedostaju moraju se harmonično uklopiti u cjelinu, a da se ipak razlikuju od originalnih dijelova kako restauracija ne bi falsificirala dokumenat umjetnosti i historije.

Iz ovih preciznih definicija možemo vidjeti kako se u međunarodno prihvaćenim načelima suvremenog konzervatorstva, nakon slijeda antitetično suprotstavljenih načela restauracije i konzervacije, u novoj sintezi i značenju ti pojmovi dopunjuju. Restauracija nije više negacija konzervacije, nego niz specifičnih postupaka konzervatorskog zahvata.

* * *

2.

U prvom dijelu rasprave o teoretskim pitanjima konzervatorstva, uz pobliža objašnjenja načela, Karaman daje osobno gledanje na kontraverzu restauracija — konzervacija. Među uzrocima koji su pokretali ovu raspravu izdvaja on ambivalentno značenje riječi restauracija; njen latinski korijen, glagol *restaurare*, znači: popraviti, obnoviti, što je zbog dvojnosti značenja unosilo zabunu. Karaman smatra »da krilatice "konzervirati a ne restaurirati" ostaje svakako i dalje na snazi, ako se izraz "restaurirati" u njoj shvati tačno onako kako su ga shvaćali začetnici krilatice oko g. 1900, to jest kao osudu težnje za čistoćom stila i obnovom u presumptivno prvotno stanje zgrade. I danas prigodno oslobađamo neki spomenik od kasnije dogradnje ili ugradnje, ali to ne činimo zbog čistoće stila nego zbog toga što je tim kasnijim zahvatima spomenik oštećen ili nagrđen; i danas ispod žbuke otkrivamo izvornu sačuvane skulpture i slikarije, ali ne obnavljamo propalo suvremenom imitacijom izvornog stanja, osim iznimaka o kojima ćemo još govoriti (posljedice ratne štete, ograničene restauracije malenih dijelova)«. ⁶

Kao stručnjak formiran u Beču, dakle na samom izvoru novog načela, Karaman u praksi čuvanja dalmatinskih spomenika doskora odstupa od njegove stroge doktrinarnosti. Doktrinarnost nije odgovarala njegovu životnom duhu: na spomenik je gledao kao na složenu pojavu, a u njegovu čuvanju analizirao je i uvažavao sve činioce važne za spomenik, pa odabirao rješenja koja su po njegovoj ocjeni, u određenim uvjetima, osiguravala dokumentarnost spomenika ali i cjelovitost estetskog djelovanja. To pokazuju konzervatorski zahvati koje je u Dalmaciji provodio od dvadesetih godina, oslobađajući vrijedne spomenike od kasnijih beznačajnih dogradnji.

Važnu skupinu predstavljaju zahvati na Dioklecijanovoj palači u Splitu, osobito na Peristilu i u okolini mauzoleja. Poslije požara stare Biskupije ostali su

⁵ U uvodnom dijelu povelje naglašeno je da su spomenici baština cijelog čovječanstva, koje je solidarno preuzelo odgovornost njihova čuvanja za buduća pokoljenja. Zbog te obaveze moraju osnovna načela čuvanja spomenika biti zajednički razrađena i formulirana na međunarodnom planu, dok će provedbu svaki narod ostvariti u okviru i prema tradicijama svoje kulture. Materija povelje podijeljena je u slijedeće glave: definicije, konzervacija, restauracija, spomenička mjesta, iskapanja, dokumentacija i publiciranje.

⁶ Lj. Karaman, Razmatranja na liniji krilatice 'konzervirati a ne restaurirati', str. 46.

vidljivi ružni vanjski zidovi kapele sv. Dujma, koji su prekidali skladan ritam kolonade mauzoleja. Kapela je g. 1924. iz periptera uvučena u unutrašnjost mauzoleja, a vanjski je zid ispunjen klesancima, koji su diskretno patinirani kako bi se uskladili sa starom patinom okolnog zida. Nešto kasnije, god. 1928, odstranjen je otvor ispod protirona izgrađen 1875. za silazak u tzv. »carev rov«, čime je uspostavljeno jedinstveno djelovanje Peristila, dokumentirano crtežima iz 17, 18. i 19. stoljeća. Bezvrijedna sakristija katedrale premještena je 1937. radi otkrivanja potpuno sačuvane jugoistočne strane mauzoleja. Za Karamanov je stav karakterističan i rad oko obnove klesanaca na uličnom portiku Peristila. Nasuprot Komisiji za Dioklecijanovu palaču, koja početkom stoljeća, u strogom provođenju nove doktrine, na mjesto otpalih klesanaca na »Porta aurea«, radi uočljivosti dodanih dijelova, ugrađuje crvene opeke, Karaman upotrebljava kamene klesance. Dao im je otući rubove, prema uobičajenoj praksi naših klesara, da bi se razlikovali od autentičnih antiknih. Ti radovi pokazuju, dakle, poštivanje autentičnosti spomenika uz istovremenu težnju ka njihovoj estetskoj cjelovitosti, što se postiže manjim, djelomičnim restauracijama i diskretnijom primjenom pravila o uočljivosti novih dijelova na spomeniku.

Govoreći o ovim zahvatima, kao i o primjerima umjerene anastilozne izvedene na arheološkim spomenicima u nas (Brioni, Šempeter), Karaman zaključuje: »Na liniji elastičnijeg primjenjivanja krilatice o konzerviranju i restauriranju jest konačno i to da današnja konzervatorska praksa dozvoljava ipak restauratorski zahvat u ograničenom opsegu, ali samo uz tri uvjeta: 1. da nas naslijeđeno stanje spomenika iz estetskih obzira ili iz funkcionalnih potreba života nužno nagoni na zahvat; 2. da nam je sigurno poznat izvorni izgled spomenika u cjelini i u detalju; 3. da zahvat ne donosi sobom štetnih posljedica bilo koje naravi.«⁷

Nastojanje da se vrednuju svi odlučujući činioци u svakom konkretnom slučaju konzervacije te da se usklade dokumentarnost i estetsko djelovanje spomenika, obilježava i ostale oblike njegove konzervatorske djelatnosti. Tako se u ocjenama konzervatorskih zahvata izvršenih između dva rata u Hrvatskoj u potpunosti slaže s unošenjem vrijednih suvremenih umjetničkih djela (Meštrović, Kljaković) u gotički prostor crkve sv. Marka u Zagrebu, gdje više nije bilo sačuvanog izvornog inventara, kao i sa suvremenom arhitektonskom izgradnjom koja je usklađena s određenim historijskim ambijentom (Albinjeva kuća na mjestu »Matejne« u Zagrebu, Kauzlarićevo i Gomboševo preuređenje Gradske kavane u Dubrovniku).

Poznato je također Karamanovo stanovište o smještaju Meštrovićeve spomenika Grguru Ninskom,⁸ o čemu je u posljednjoj raspravi napisao: »Kada je pred nekoliko decenija bio izbio spor oko postavljanja Meštrovićeve Grgura Ninskog na Peristilu, moj predšasnik u Konzervatorskom zavodu u Splitu don Frane Bulić je uvjerenost zastupao mišljenje da suvremenom spomeniku ne može uopće biti mjesto ni u Peristilu ni u Dioklecijanovoj palači; ja sam, naprotiv, samo žalio da se velebno Meštrovićevo djelo ne može zbog svojih kolosalnih razmjera i razmahnute geste, bez štete po sebe i po

Peristil, uskladiti s predloženom sredinom, gdje bi uz druge poslijerimske ugradnje afirmirao život i djelo našeg naroda do današnjeg doba.«⁹

Karaman se slagao s rekonstrukcijama ratom oštećenih ili uništenih spomenika, ako su za to postojali opravdani razlozi i potrebni podaci. Njegovo mišljenje o obnovi renesansne gradske vijećnice u Šibeniku pokazuje do koje je mjere analizirao urbanistički sklop, arhitektonske oblike, pa i svaki detalj monumenta, da bi prihvatio opravdanost rekonstrukcije.¹⁰

Zalagao se za nove, prikladne namjene arhitektonskih spomenika, ako su bez štete za spomenik, a s novom funkcijom osiguravaju mu dalji život. Isto je tako pomno pratio i primjenu suvremenih tehničkih postupaka u zaštiti spomenika, koji npr. omogućuju ispravljanje zidova bez nužnosti rušenja (Palazzo del Trecento u Trevisu, Sv. Sofija u Ohridu) ili premještanje zgrada u cjelini (stari teatar u Amiensu). Njegovoj pažnji nije izbjegao ni ogroman pothvat podizanja hrama s koloskipovima u Abu-Simbelu u Egiptu nad vode Nila (a u vrijeme pisanja rasprave to je bio tek projekt). Ako još na kraju istaknemo njegovo uvjerenje da su spomenici svih vrsta jednaki te da je potrebno da spomenici ostaju na svojem mjestu,¹¹ tada je gotovo iscrpljena lista pitanja s kojima se susreće suvremeno konzervatorstvo, a o kojima je Karaman raspravljao u svojim napisima, stručnim mišljenjima, komentarima i napose u razgovorima sa suradnicima.

* * *

Rasprava o kontroverzi — restaurirati ili konzervirati, posljednja u nizu Karamanovih stručnih radova, na neki način rezimira njegov dugi konzervatorski put. Njegovo živo reagiranje na problem struke — od malih, praktičnih pitanja do onih koja su određivala koordinate čuvanja spomenika — uvijek je odgovaralo na otkucaje bila suvremenog života. Upravo zbog toga njegova su stanovišta o pitanjima načela čuvanja spomenika podudarna s formulacijama Venecijanske povelje. Ako se podsjetimo da ona proklamira kao osnovni cilj konzervacije trajno čuvanje spomenika, za čije ostvarenje je često neophodno izvršiti niz specijalnih postupaka — restauratorskih zahvata — bilo radi konsolidacije ili historijske, odnosno estetske reintegracije spomenika, onda je to u suštini ono isto što je Karaman u razmatranju o elastičnijem primjenjivanju krilatice izrazio zahtjevom da se restauracija može dozvoliti u ograničenom opsegu i uz određene uvjete. A njegova je rasprava, kao što je već spomenuto, napisana tri godine prije kongresa u Veneciji te je slučajem publicirana iste godine kad i Venecijanska povelja.

⁷ Isto, str. 56.

⁸ Lj. Karaman, *O Grguru Ninskom i Meštrovićevom spomeniku u Splitu*, Split, 1929, str. 26—32.

⁹ Lj. Karaman, *Razmatranja*, . . ., str. 66.

¹⁰ Isto, str. 60, 61.

¹¹ To su neki od podnaslova drugog dijela rasprave (str. 84 i 85).